

Az Északi Középhegység ritka állatfajainak adatai a történeti dokumentumokban

Csiffáry Gergely

ABSTRACT: *Historical data concerning the rare animal species of the Northern Medium High Mountain Ranges. The author discusses animal species indigenous to the area of Medium High Mountain Ranges of Northern Hungary, but by today extinct or highly endangered. The paper is not merely a scientific discussion, but is explicitly indebted to cultural history. The material from different disciplines (geology, archaeology, history, ethnography, linguistics, gastronomy, medical history) brings into closer focus the species which gradually lose their natural habitat and food because of human activities (hunting, agriculture, forestry, water regularization, river control).*

Az elmúlt évszázadokban a legdöntőbb változásokat az élővilágban az erdőterületek csökkenése mutatja. Példaként kiválasztott 16 Heves megyei település közt a török kiűzésétől a XVIII. század végéig, vagy 1850-ig, a művelésbe vont területeket tekintve, 9 olyan van, ahol a mezőgazdasági területek megnövelése kizárólag erdős-cserjés területek kárára történt. Ezek a következők: Abasár (26,1%), Bátor (20,8%), Bekölce (21,7%), Boconád (36,9%), Bodony (15,4%), Bükkszék (40,5%), Bükkcenterzsébet (36,7%), Demjén (29,1%), Nagyréde (80,1%).

A legnagyobb erdőirtások a Mátra és Bükk hegységek erdőrengetegeit érintették. Az erdőirtások alapvető okai közt a hasznosítható mezőgazdasági területek növelése áll, elsősorban a gyarapodó népesség eltartása mind újabb területek művelésbe vételét igényelte. A szőlőterületek bővülése főként az erdős területek igénybevitelével történhetett. Eger és Gyöngyös térségében elsősorban a szőlő-monokultúra kiterjesztése végett irtották az erdővel borított, domb- és hegyoldalakat. Természetesen az erdőirtások érintették a megye alföldies részeit is, a mai 3-as úttól délre. Így például Heves környékén még 1743-ban kisebb erdő állt.

Az erdőterületek folyamatos csökkenése változásokat eredményezett az erdők faösszetételében. Az első katonai felméréshez (1783–85 közt) készített országleírás áttekintése érdekes eseteket mutat. *Körteerdőről* olvashatunk Zaránknál, Hatvantól keletre magas törzsű *tölgyerdő* állt. Tarnaörsnél, Visznek felé *tölgyerdő*, Heves környékét szintén magas törzsű *tölgyerdő*.

Az 1690–1850 közti erdőirtások mértéke néhány Heves megyei falu példáján

Település neve	Határ- nagyság kat. h-ban	Művelés alá vont feltört terület kat. h-ban	Művelés alá vont feltört terület %-ban	Művelés alá vont, erdőirtás révén feltört terület kat. h-ban	Művelés alá vont, erdőirtás révén feltört terület %-ban	Erdőirtások és a határ feltörésének kora
Abasár	3820	1000	26,1	1000	26,1	1690–1850
Adács	6513	3500	53,7	–	–	1690–1840
Apc	3523	1500	42,6	–	–	1690–1850
Átány	8605	1600	18,6	–	–	1690–1788
Atkár	4625	3000	75,7	–	–	1696–1788
Bátor	5277	1100	20,8	1100	20,8	1701–1850
Bekőlce	2306	500	21,7	500	21,7	1692–1846
Boconád	5144	1900	36,9	1900	36,9	1712–1788
Bodony	9743	1500	15,4	1500	15,4	1690–1850
Bükkszék	2472	1000	40,5	1000	40,5	1690–1836
Bükkszenterzsébet	3815	1400	36,7	1400	36,7	1690–1848
Csány	8429	4600	54,6	–	–	1690–1788
Demjén	4460	1300	29,1	1300	29,1	1701–1788
Dormánd	2084	900	43,1	–	–	1690–1788
Ecséd	7076	4100	57,9	–	–	1690–1788
Nagyréde	3494	2800	80,1	2800	80,1	1710–1788

Az erdőirtások mások oka, hogy késik az energiaváltás. Nálunk a különféle manufaktúrák, üveghuták, téglaegetők és háztartások mindenütt fatüzelésre voltak berendezve, s nem szénre. Kevésbé ismerjük a különféle ipari létesítmények működéséhez szükséges faigényt. Egy 1771-ből fennmaradt hatvani uradalmi tisztai instrukció szerint a hatvani posztómanufaktúrához kiutalható évi famennyiség 120 öl, átszámítva köbméterben 410 m³. Ugyanakkor a hatvani téglakemencéhez 300 öl (1023 m³) fát adtak évente. A parádi üveghuta 1845–46-ban 1400 öl (kb. 4800 m³), 1868-ban 2000 öl (6820 m³) fát használt fel. Egyetlen kisebb szénégető boksához 80 m³, egy nagyobbhoz már 250 m³ fára volt szükség. Ahhoz, hogy egyetlen métermázsa kiegészített mészkövet nyerjünk, 2 mázsa mészkőre, s kb. 1,3 m³ tűzifára van szükségünk. Átlagosan egy mészégető kemencébe 200–400 q mészkövet raknak, s a kemence fűtése 3–4 napot igényel, s ezalatt felhasználnak 260–520 m³ fát.

Az erdőpusztítások egyik súlyos következményeként a XVIII–XIX. században több esetben súlyos árvizek keletkeztek. Az erdővel fedett terület csapadék- és hőmegtartó képessége nagyobb, mint a kopárosoké. A hirtelen jött tavaszi meleg következtében a gyors olvadások vagy nagy esőzések miatt pusztító árvizek történtek. Egerben 1713, 1729, 1732, 1741, 1757 (3 ízben), 1765, 1768, 1770, 1787, 1813, 1814 (3 ízben), 1818, 1822, 1845, 1878 (2 ízben) voltak jelentős árvizek.

Az erdős-cserjés területek csökkenésének természetes következménye lesz, hogy ott az élővilág fennmaradásának esélyei csökkennek, fajok tűnnek el, kipusztulnak. Vizsgáljuk először a kipusztult fajokat.

Bölény (*Bison bonasus*)

A bölény, a Kárpát medence egyik elterjedt lombbevő nagyvadja magyar államszervezés korának, s ez az állat a kevésbé bolygatott hegyvidéki erdőket kedvelte.¹ A X-XI. századi esztergom-szentgyörgmezei település állatcsont anyaga alapján megállapítható, hogy a falu lakosai által vadászott állatok közt a bölény, a barnamedve, gímszarvas és a vadkan egyaránt megtalálható. Hasonlóképpen bölénycsontok kerültek elő régészeti ásatás során a szabolcsi ispáni székhely Árpád kori településén.³

A bölény régi magyar nevei: *belény*, *belénd*, *bölon*, *bedény*, *begyén*, *begye*. Az állat sokféle magyar neve gyakori voltára utal a középkor századaiban.

A bölény neve helyneveink közül a legkorábban 1211-ből ismert *Belen* alakban Szamota Oklevél szótára szerint. A magyarországi bölények létezését őrzik: *Belényes* (Bihar), *Belény* (Gömör) települések nevei. Bölényfejet ábrázol *Bereg* mezőváros régi címere, illetve *Kraszna* megye bölényfejet ábrázoló címere.

A régi források gyakran emlékeznek meg Erdély bölényeiről. Említi előfordulásukat Bonfini, Hunyadi Mátyás történetírója. Egy régi krónika szerint Erdélyben, Majláth István 1534-ben Fábián napján a régi vajdák szokása szerint nagy vadászatot rendezett a bölényekre, a gyergyói hegyekben.³

Az Északi Középhegység területén nem volt ritka állat. Az Árpád-korban, a Váradi Regestrum tanúsága szerint 1229-ben Uppony és Dédes falvakban királyi bölényvadászok laktak.⁴ A bölények jó két évszázad múlva is őshonos állatnak számítottak a Bükk hegység területén. 1518 februárjában Estei Hippolit egri püspök előkelő itáliai vendégek társaságában, *Szarvaskő* határában vadászott, ahol óriási vadkant, sőt medvét is ejtett.⁵ A vadászatról szóló tudósítás legérdekesebb eleme, hogy a település határában még bölények éltek. A bölény, – egyes vélemények szerint – a XVI. századtól Magyarországon már tulajdonképpen csak vadaskertekben élt. Például 1526-ban az esztergomi érseki vadaskertben, 1551-ben a fogarasi vadaskertben is tudunk létezéséről.⁶ Ezért is feltűnő, hogy gróf Thurzó Borbála 1612. évi lakodalmára az árvai váruadalom jobbágjai 30 bölényt szállítottak.⁷

Pusztultak a bölények, mert a húsa miatt fogyasztották is azokat. Szent László királyról azt tarja az egyik róla szóló monda, hogy egyszer a serege éhezett, és akkor nagyszámú bö-

1. kép.

Bölény (*Bison bonasus*)

1 JANKOVICH Miklós 1967. 421.

2 ILON Gábor – UGHY István 1995. 145-146.

3 A Pallas Nagy Lexikona 1893. III. 615.

4 „Venatores bubalorum de Villa Ipu.-ák a Váradi Regestrumban.

5 ZOLNAY László 1977. 85-87.

6 CSÓRE Pál 1997. 25.

7 ZOLNAY László 1971. 199.

lény jelent meg katonái előtt, s azok húsát fogyasztották. A brassói számadáskönyv 1538. évi bejegyzésében az áll, hogy a királyi családnak bölényhúst szállítottak.⁸ Erdélyben 1643-ban I. Rákóczi György vadászott rá, kutyákkal és veremmel. Az erdélyi fejedelemség fénykorában a bölény volt a fővad. A bölénybőrt, az erdélyi fejedelmek, mint szobadísz is nagyon szerették, és a főurak hímezett kerevetjeit, nyugágyait, továbbá a tábori székeiket mind bölénybőrrel terítették le. Bánffy Farkasnak a XVIII. század derekán még megvolt az őseitől örökölt cifra tábori sátra, amely puha bölénybőrrel kipárnázott bútorokkal volt berendezve.

Hazai előfordulásokról szóló tudósítások közt Túróci László 1735-ben a Bakony nagy vadjai közt említette a bölényeket.⁹ Más adatok szerint a XVIII. században a bölény már csak Erdélyben élt. Szalay Béla szerint az utolsó példányt a Kelemen havas oldalában, 1790-ben ejtették el, amelyet a bécsi császári állatkertbe vittek, ott hullott el 1809-ben.¹⁰ Petényi Salamon véleménye szerint az utolsó példányt 1814-ben ejtették el az erdélyi Udvarhely megyében.¹¹ *A legújabb adatok szerint 1907-ben, a Tátrában még bölényekre vadásztak egy Habsburg főhercegi vadászaton, ahol Izabella főhercegnő két elejtett bölényt kapott lencsevégre.*¹²

2. kép.

Barnamedve (*Ursus arctos*)

Medve (Ursus arctos)

Hazai őskori telepeinkről medvecsontokat először *Hatvanban* említenek.¹³ A középkori Magyarországon a medvét megtaláljuk mindenhol. Egyes korábbi vélemények szerint a Dunántúlon még a római korban kipusztulhattott.¹⁴ Ezt cáfolni látszik nem csupán, a zalavári ásátásokból előkerült medvekoponya¹⁵, hanem az Esztergom-Szentgyörgymező település határában felszínre hozott X-XI. századi település medvecsont anyaga is.¹⁶

Egy veszélyes királyi medvevadászat emlékét rejti II. Istvánnak egy 1130-ban kiadott oklevele, amelyben Bod fia Korus ispánnak, a Rajcsányi család ősenek birtokot adományoz az

uralkodó hálából azért, mert őt a medve karmaiból kiszabadította.¹⁷

A bükkü medvék legkorábbi említése *Tardona* 1240-es határleírásában található, ahol *Medwfeu = Medvefő* határnév formájában.¹⁸ A Borsod megyei *Megyaszó* falut egy 1219-es

8 CSÓRE Pál 1980. 185.

9 A Pallas Nagy Lexikona 1893. III. 615.

10 HORVÁTH Géza 1923. 69.

11 A Pallas Nagy Lexikona, 1893. III. 615.

12 SÁRLÓS Béla 1985. 8.

13 BÖKÖNYI Sándor 1958. 22.

14 ZOLNAY László 1971. 116.

15 Cs. SÓS Ágnes 1984. 133.

16 ILON Gábor-UGHY István 1995. 145-146.

17 CSÓRE Pál 1980. 163.

oklevél említi *Medueozu* néven, amely *Medveaszó* jelentésű, szlávosan a medve = *medvegy*, s ennek rövidülésével alakult ki a magyar *Megyaszó* név.¹⁹ Bátor falut 1295-ben még királyi vadbőrrel adózók és nemesek lakták. A falu az évi határleírásában *Medveűző völgy* határnevet említenek a források.²⁰ *Varbó* 1303-as határleírásában szerepel szintén egy *Medwefew* = *Medvefő* nevű határhely. A *medvéről* elnevezett települések számának se szeri száma a régi Magyarországon, amely arra utal, hogy ez az állatfaj erdős-hegyes vidékeinken igen elterjedt volt a korai középkor századaiban. Az Északi Középhegység területén az egyik legkorábbi medvevadászati adat 1517-ből ismert, amikor Estei Hippolit Szarvaskőn vadászott e nagyvadra.

A medve általánosan ismert a Bükk és a Mátra vidékén a XVIII. század elején. Erre lehet következtetni a Heves megyei szűcsök 1704-es árszabásából, amely szerint 1 frt 50 krajcárba került egy medvebőr.²¹ 1706-ban pedig a csávált medvebőr ára 60 krajcár volt.²² A medve egyébként a XIX. század derekán még őshonos volt a Mátrában, Petényi Salamon közönséges vadként említi. Ezt csak megerősíti, hogy a gyöngyösi járás főszolgabírója, 1850. november 18-án kiadott rendelete szerint 4 frt. lődíjat fizettek minden egyes elejtett *medve* és *farkas* után.²³

Az állatfaj hazai ritkulását jelzi egy 1868–69-es adat, amely szerint 1868-ban 19, 1869-ben 29 medvét ejtettek Magyarországon, míg Erdélyben, az egyik évben 13-at, a másikat 66-ot lőtték ki.²⁴

1868-ban a Mátra nagyvadjai közt nem szerepel a medve.²⁵ Kiszánán az 1880-as években előforduló medve, amelyről a néphagyomány tudósít, az utolsó adat a Mátrában erről az állatról. A Bükk és a Mátra közt, a Tarna mentén fekvő Sirok határában, 1904-ben váltó vadként említik.²⁶ A Bükkben, Szentdomonkoson 1902-ben szintén váltó vadként emlékeznek meg róla.²⁷ A *váltó vad* fogalma olyan állatfajt takar, amely az adott területen már nem él, állandóan nem telepszik meg, és nem szaporodik, csak máshonnan, feltehetően a Felvidékről, elsősorban Gömör megyéből kerülhetett ide.

A Bükk legutolsó medvéinek a kilövéséről a XX. század elejéről vannak adataink. 1907-ben a Borsod megyei Kács falu közelében, az ún. Majthényi erdőben Gáspárdy Béla ejtett el egy példányt.²⁸ A legutolsó bükki medvét Borsodi (Frint) László egri vadászíró szerint 1909-ben ejtették Nagyvisnyó és Dédes közt az erdőn.²⁹

A medvének a bőre értékes és becses vadászszákmány volt. Szőréből fejedelmi szőnyegeket, kocsitakarókat, sőt egy 1547-es adat szerint még medvebőr mentét is készítettek. A medve húsát nem fogyasztották, viszont a *medve epét* gyógyszerként használták a XVI. századi hazai főuraink. 1573-ban gróf Thurzó Ferenc írja a beteg Batthyány Boldizsárnak:

18 GYÖRFFY György 1987. I. 810–811.

19 KISS Lajos 1978. 415.

20 GYÖRFFY György 1987. III. 70.

21 HML. IV-1/b/18. Közgyűlési iratok. 1704. N° 7.

22 HML. IV-1/b/18. Közgyűlési iratok. 1706. N° 2.

23 HML. V-207/4. Atkár. Főszolgabírói kurrens levelek. 1848-1851. 4928. sz. bejegyzés.

24 KELETI Károly 1873. 172.

25 MONTEDEGOI ALBERT Ferenc 1868. 78.

26 CSIFFÁRY Gergely 1999. a. 143., 201.

27 CSIFFÁRY Gergely 1999. a. 206.

28 ZOLNAY László 1977. 84.

29 CSIFFÁRY Gergely 1999. 175.

„Én magam mégis beteg vagyok és Krakkóból egy doktort hozattam, (Árvába) ki mostan is itt vagyon én nálam és gyógyít engemet. Ím kegyelmednek küldöttem medve epéjét nősténtől. Kérem, vegye jó néven.” 1594-ben gróf Thurzó György írta a feleségének, hogy küldjön neki medve epét, mert Zrinyi úr azt kérte tőle. A medve epét (latin neve: *fel ursi*) eleink, elsősorban, mint az *epilepszia* elleni hatásos gyógyszert fogyasztották.³⁰

Ez az állatfaj az indoeurópai népek körében totemállaként szerepelt. A medve szavunk szláv eredetű, az óslávok *mjod* = méz szavából származik a *medvegy* = *medve* szó. Az óslávok *mézevőnek* nevezték a medvét, amelyet szent állatként félve tiszteltek, s ezért még a nevét sem merték kiejteni. A kontinentális Európa erdősegeiben őshonos állatfaj kultusza általános lehetett az indoeurópai népeknél. Ennek művelődés és egyben ipartörténeti emléke a sörfőzés. Az európai sörfőzés két ága a gabonából és a mézből történő sörkészítés gyakorlata ismert a XI-XII. századi Magyarországon is. A mézsör készítése szintén indoeurópai örökség. Ennek kézzel fogható nyelvészeti bizonyítékai az angol *beer* = *sör*, *bear* = *medve*, a német *der Bär* = *medve*, *das Bier* = *sör* vagy a francia *bière* = *sör* szavak. A Nyugat-Európa erdősegeiben őshonos medve középkori előfordulásának és a meglévő állatkultusznak az emlékei, a német nyelvterületen *Berlin* és *Bern* városok nevei, amelyek a medvéről kapták a nevüket, s ugyanakkor e városok címerállata is a barnamedve. Végző soron, minden valószínűség szerint az európai népek körében meglévő közös medvekultusza vezethető vissza a medve és a sör szavak egyezősége, amely egyben a mézsörkészítés indoeurópai hagyományainak máig élő közös emléke.³¹

3. kép.
Hiúz (*Lynx lynx*)

Hiúz (*Lynx lynx*)

Veszedelemes és valamikor elég gyakori ragadozó volt a hiúz, ez a macskával rokon, de annál nagyobb testű, rövid farkú, hosszú lábú állat, amelynek a fulén szőrpamat, popfáján dús barkó van. Rejtőzködő életmódja miatt nem oly ismert, mint a farkas és a róka. Magyar nevét az 1405 körül keletkezett *Schlägli* féle és az 1535 körül papírra vetett *Besztercei Szójegyzék* is tartalmazza. A magyar nevei: *hiúz*, *hayoz*, *hiusz*, *heosz*, *heyoz*. Régi szótárainkban: *pantz*, *panter*, *panthera*

néven szerepel, amely szavak valójában párducot jelentenek. E régi szótári tévesztések nyomán terjedt el nyelvünkben az, hogy a hiúzt a párduccal azonosították. Vörösmarty Mihály a *Zalán futása* című eposzában említett *párducos Árpád* és a *kacagányos Etele* bizony, nem párducbőrből, hanem hiúzbőrből készült ruhát viselt.

Oláh Miklós 1536-ban kiadott ország leírásában, a Visegrád környéki erdőekben említi ezt a nagyvadat. Prémje miatt nagy becsben állt, s ezért szívesen vadásztak rá. Gróf Thurzó Györgyné Czobor Erzsébet fiának az esküvőjén, a különféle kiadások közt szerepel, a hiúzra használt párduc elnevezés alatt, egy 365 forintot érő posztóval bélelt hiúzbőr. Bethlen István, Huszton 1646. augusztus 17-én kelt végrendeletében hagyott Zólyomi Dávidnak egy hiúzlábbal bélelt, galléros, zöld angliai posztó mentét.³²

31 CSIFFÁRY Gergely, 1999. b. 109.

32 RADVÁNSZKY Béla 1879. III. 271., 289.

A hiúz húsát is megették egykor Magyarországon. A talpa ínyenc csemegének számított. A babona szerint húsának gyógyhatása volt. Különösen a nehézkór (nyavalyatörés vagy epilepszia) és a szédülés, azaz a vérnyomással kapcsolatos megbetegedések ellen-szerének tartották.³³

Területünkön a XVII. első harmadában még mindennapos állatfaj lehetett. Gyakori előfordulását jelzi az is, hogy 1724-ben a Heves megyei szűcs limitáció szerint a *hiusz bőr csáválásáért* rajnai forintban 24 dénárt kértek. A későbbi, XVIII-XIX. századi erdőirtások következményeként 1909-ben azt írták róla. „*a hiúznak itt már nyoma sincs.*”³⁴

1892-ben a történelmi Magyarország területén elejtett 38 darab hiútból még három példány a Dunántúlról került terítékre.³⁵

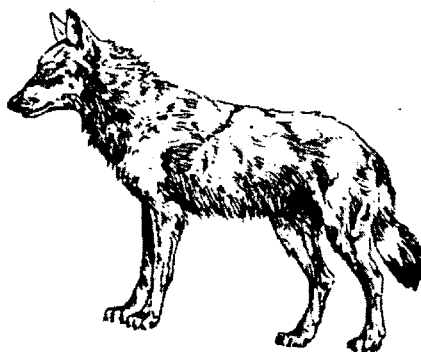
1915 után a mai ország területéről évtizedekig nem jegyezték fel, hogy valahol is előfordult volna. 1983 decemberében a Mátra területén fekvő Erdőkövesd *Haló-lápa* nevű határ részében Pálfi Tihamér lőtt egy 110 cm hosszú, 26-kg-os nagytermetű hímet. 1984-85 telén Recsk *Gyula major* határ részben egy újabb hiúz került kézre. 1987 szeptemberében Mátraderecske közelében egy közel 30 kg-os példányt ejtettek.

1989-ben, a Bükk hegységben Felsőtárkány *Mellér-völgyben* ejtettek újabb példányt. 1989-90 telén Borsod megyében a Mocsolyási Erdészet területén észlelték a hiúzt.³⁶

Ennek az utóbb eltűnt fajnak a visszatelepítési programjáról írtak a *Magyar Vadászlap* 1992. júniusi számában. Egy múlt évi adat szerint az Aggteleki Nemzeti Park területének háborítatlan erdősegeiben ismét megtelepedett a hiúz.³⁷ A hiúzek újbóli magyarországi megjelenése nem mesterséges telepítés eredménye, hanem valószínű a nagy területre kiterjedő fenyőtelepítésekkel hozható összefüggésbe,³⁸ ahol újból meghonosodott a Szlovákia területéről átköltözött néhány hiúz.

Farkas (Canis lupus)

Magyarországon a középkorban két farkas faj élt: egyik az *erdei farkas*, a másik a *réti* vagy *nádi farkas*. Az utóbbiról megállapították, hogy a *sakál* egyik válfaja volt. Ez a faj a civilizáció térhódítása következtében teljesen kivészett. Sokáig a farkas volt a legáltalánosabban elterjedt nagy ragadozó a Kárpát-medencében. A magyarságot, mint pásztorkodó, állattenyésztő népet erősen foglalkoztatta a farkas elleni védekezés. A nép képzeletében nagy szerepet játszott. Ezzel függ össze a farkas totemállat volta és a neve is, amely eredetileg csak jelző volt. Az Árpád korban még a *fene* szót használták erre az állatra. A „*Vigye el a fene*” szólás ennek emlékét őrzi. A *fene* elneve-

4. kép.

Farkas (*Canis lupus*)

33 ZOLNAY László 1977. 90.

34 BOROVSZKY Samu 1909. 264.

35 ZOLNAY László 1977. 90.

36 SOLTI Béla-VARGA András 1989. 165.

37 BOLDOGH Sándor-SALAMON Gábor-Sz. TÓTH Erika 1999. 47.

38 ANDRÉSI Pál 1996. 179.

zés Hankó Béla szerint 1270-ig szerepelt a forrásokban, és az első „farkas” szavunk 1275-ben fordul elő. Tény, hogy a „farkas” szót már 1095-ben említik oklevélben, azonban más értelemben. Később is inkább személynévi előfordulását jegyezték fel. Legelső személynévi előfordulása 1146-ból ismert a *Farkas* névnek. A „farkasverem” kifejezés 1355-ben jelenik meg (*ad forcus werum*) alakban. A farkast erős kutyákkal, vermekkel, hálóval vadászták. Nyilván minden erővel igyekeztek a háziállatoktól távol tartani. A farkas nagy szerepet játszott egyes vadfajok (őz, gímszarvas) létszámalakulásában.³⁹

A korai földrajzi nevekben országszerte találkozunk az állatfajról elnevezett települések neveivel. 1240-ben, egy határleírásban olvasható a Gömör megyei *Farkasfalva* neve.⁴⁰ 1346-ban említik Heves megyében *Farkasd* falut, ez az utóbb elpusztult település Boconád és Heves közt lehetett.⁴¹ 1298-ban egy, a farkas régi nevét viselő *Ordas* faluról olvashatunk, amely Pásztótól nyugatra, a mai Nógrád megyei Bercel határában feküdt.⁴²

A Bükk hegységben legelőször egy 1248-as oklevélben szerepel a *Farkaskő* elnevezés. Az egész középkoron, késő középkoron, s újkoron keresztül végig őshonos volt ez a vad a megyében. Éppen ezért, az újkortól rengeteg adat van előfordulására. Heves mezővárosban, 1703-ban, a helybéli templomban a községi bíró *farkas hálót* talált. Ez azért is érdekes, mert az időben mindennapos fenevadak távoltartására és megfogására biztos helyen, templomban tartották a farkas hálót. Egyes időszakokban, különösen kemény telek idején elszaporodtak és a lakott helyeken is feltűntek. Máriássy Ignác 1795 teléről jegyezte fel: „*az vadfarkasok míg nem szelidültek is éccakanak idején a városba [Gyöngyös] sétáltak, két embert meg is szalajtottak... Györk helység mellett egészen egy Embert meg ettek, csak egy lábszárát tszímástul hagytak meg, a Mátrában egy Embert s egy Gyermeket emésztettek meg. Kál helység mellett egy Czigánt feltrantséroztak. A verpeléti határban egy erdőben sokáig viaskodott velek egy Gyoltos tót hegyes bottyával, mely néki védelmező pajzsa vót, mindezek után a Farkasok szörnyű ordítással túlle el széledtek*”.

1790-ben a kerecsendi püspöki fácánosban az év során 8 farkast ejtettek.

1848–49 után nagyon elszaporodott a dűvadak minden fajtája, ugyanis a Bach-korszakban minden hatalmas eszközzel tiltották a puskatartást. A Bükk hegységben, 1856-ban 20 farkast, 1857-ben 21 farkast és 13 kölyköt, 1858-ban 25 farkast és 18 kölyköt, 1859-ben 5 farkast és 9 kölyköt, 1860-ban 20 farkast és 5 kölyköt ejtettek, amelyekért 435 frt vadbért fizettek. Ezután 1861-től *sztrichninnel*, azaz méreggel irtották a farkast és a rókát a Bükk területén.⁴³ 1879 után már rendszeresen nem ejtettek farkast, de még időről időre előfordult. 1890-ben Kisnánán Varga István lovas szánját kisebb farka támadta meg a Mátrában, s ő szalmából égő csóvákat dobálva tartotta távol a vadakat.⁴⁴

A farkasok hazai gyakoriságát jelzi, hogy 1868-ben és 1869-ben csak a az Erdély nélkül vett királyi Magyarország területén összesen 482 darabot, míg Erdélyben ebben a két esztendőben összesen 384 darabot ejtettek. Ezek azok a hivatalosan elejtett példányok, amelyek után a kormány ún. *tagliát*, azaz jutalmat fizetett.⁴⁵

Heves megyében, 1907-ben még 3 farkast ejtettek, majd ezután már rendszeresen nem-

39 CSŐRE Pál 1980. 156.

40 GYÖRFFY György 1987. III. 496.

41 KOVÁCS Béla 1991. 74.

42 GYÖRFFY György 1998. IV. 281.

43 Vadász és Versenylap. 1861. II. 10.

44 CSIFFÁRY Gergely 1999. a. 143.

45 KELETI Károly 1873. 172.

igen fordultak elő.⁴⁶ A Bükk területén 1917, 1922 telén a szilvásváradai erdőben bukkantak újra. Ez utóbbi alkalommal a szilvásváradai vadaskertbe két ordas valamelyik vadbefogón keresztül jutott be, s igen sok kárt okoztak. Hajtóvadászatot indítottak ellenük, s az egyiket sikerült is elejteni.⁴⁷

Később az Északi Középhegység területén, 1929. február 10-én Sajókondó határában jelentek meg farkasok.⁴⁸ Az igen kemény tél miatt, a befagyott Sajón Gömör megyéből át-húzódtott vadak valóságos XX. századi farkas kalandot okoztak. A falu határában e napon megtámadtak egy Sajószentpéterről hazatérő kocsit. Az utasok szorult helyzetükben az egyik ló istrángját elvágták és hagyták az állatot világgá futni. A fenevadak mind a menekülő ló tán vetették magukat. A négytagú társaság a másik lóval utóbb szerencsésen elérte a falut.⁴⁹ A Mátrában méreggel ejtettek farkast 1927–28 telén Gyöngyöspata és Gyöngyössolymos határában, 1939. január 7-én Répáshután lőttek egy hatalmas, 62 kg-os, 5-6 éves kant.⁵⁰ A Bükkben legújabb időkben 1982.november 26-án Béalápátfalva határában, az ún. *Homonna* nevű erdőrészen, egy középkorú 39 kg-os hímet lőttek.⁵¹

Az elejtett farkas bundáját, szőnyegként, szoba díszként vagy mint értékes prémet a ruházkodáshoz is felhasználták. A Rákóczi szabadságharc idején a *hadi regula* megengedte a farkasbőr kacagány viselését annak a közkatonának és altisztnek, „*aki harcban ellenséget ejtett vagy befoga.*” A sérülésmentes bőrért a kuruc hadvezetőség 3 ezüst forintot fizetett.⁵²

A trianoni békekötés után a farkas végleg eltűnt a hazaihonos állatfajaink közül. Mindössze időről-időre bukkant fel egy-egy példány, amely a környező országok erdős hegyeiből átkóborolt. Az 1990-es években ún. *váltó vadként* ismét felbukkant a farkas Magyarországon. 1998-ban egy öttagú farkas család költözött át Jugoszláviából, a Baja-Jánoshalma közti területre. 1998-ban a Szabolcs megyei Garbolc környékén lőttek ki farkasokat. Még abban az évben a Bács-Kiskun megyei Rém községben fordult elő farkas. 1999-ben, a gemenci erdőben élő 4 farkasról jelentek meg hírek. Újabb megletelepedéséről szóló adatok vannak az Aggteleki Nemzeti park területéről.

Éles viták folynak arról, hogy jó lenne újra honosítani, mert a szakemberek szerint, ez a ragadozó, segítene, abban hogy más fajok (gímszarvas, őz stb.) ne degenerálódjanak, más esetben megakadályozná a egyes vadak (például a vaddisznók) túlszaporodását. Mások ezt igen ellenzik, eltúlozva károkozásuk lehetőségét.

A farkas számtalan emléke őrződött meg a néphagyományban. Az ősök tisztelete egyet jelent az állatok tiszteletével. Ezzel függ össze az a szokás, hogy a totemként tisztelt állat nevét nem volt szabad kiejteni. Így keletkezett a *farkas, szarvas* stb. elnevezés. A finn-ugorokhoz tartozó vogulok és osztjákok ünnepelt istensége a világfelügyelő „Ég-atyától *alábocsátott deres oldalú vassfarkas.*” A honfoglaló eleinkről feljegyezték, hogy a magyarok mindig farkasra esküdtek, mint azt leírták a votjákokról is. Ezzel függ össze, hogy a csíkygyergyói pásztorok Szent Mihály (szeptember 29-e) napján, a farkasnak ünnepet szenteltek, hogy az állatok hazahajtása után így biztosítsák marháikat a fenevadak tá-

46 FARAGÓ Sándor 1989. 147.

47 KOLACSKOVSKY Lajos 1946. 105.

48 KOLACSKOVSKY Lajos 1946. 135.

49 KOLACSKOVSKY Lajos 1946. 99.

50 CSIFFÁRY Gergely 1999. a. 114.

51 FARAGÓ Sándor 1989. 139-142.

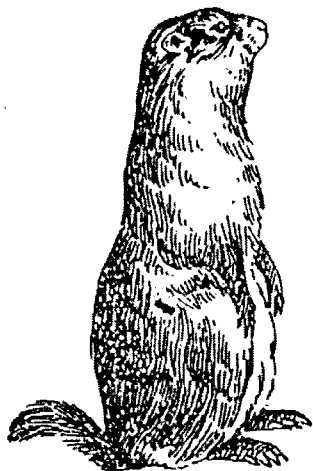
52 CSÓRE Pál 2000. 34.

madásai elől. Erdélyi babona szerint a *farkas szemeit* a köntös aljában kell hordozni, hogy ne árthasson. A dunántúli Siklóson egy kéziratos napló feljegyzései szerint *farkasfogat* kellett ruhába kötve, nyakban hordozni, ahhoz hogy valaki puska és szablya ellen védve legyen.⁵³

Erdélyben a régi babonás szokás volt karácsonykor Ádám-Éva napján, hogy a juhnyíró olló élét kötővel összekötötték, és csak újév után oldották ki, hogy a farkas ne fogja meg a bárányt; hogy a szája ne legyen nyitva a farkasnak, vagyishogy tavasszal a kihajtás után a bárányok ne essenek a fenevad áldozatául. Karácsonytól újévig nemcsak a juhnyíró ollót, hanem a házban mindenféle ollónak be van kötve az éle. Ez idő alatt mindent csak késsel vagy bicskával vágta.⁵⁴

A moldvai csángóknál Szent András éjszakáján (november 30-án) szintén összekötik az ollót, hogy a falánk farkasnak ezzel jelképesen összekössék a száját. Az itteni *Gajna* faluban András estéjén fokhagymával kenik meg a kaput, az ajtót a farkas ellen. *Klézse* faluban szintén fokhagymával keresztetik meg a házon, istállón az ajtót, ablakot, hogy a fenevad elkerülje a hajlékot, családot, mert éppen András hetében van a legnagyobb hatalma az ember megtámadására.⁵⁵

Gyöngyöshalászon a néphagyomány szerint a *Jézus keresztjéről* vagy az ún. *Laposi keresztéről* azt tartják, hogy egy kéményseprő Gyöngyösről ment Adácsra és megtámadta a farkas. A szerencsétlen ember felült a kereszt tetejére, de az ordas addig várt, amíg az ember leesett, s akkor megette.⁵⁶

5. kép.

Mormota (Arctomys alpina)

A Heves megyei falucsúfolók közt Kerecsend község lakóiról azt tartják: *Farkasgégén kibocsátott kerecsendiek*. Az Alföld tiszántúli részén ez közkeletű monda a *farkasgégén eresztett* jelző. Ezzel rendszerint a szilaj, rakoncátlan, lármás gyereket illetik például Karcagon. Ennek a ma már érthetetlen szólásnak az eredetét a régiek méhészkedő tudománya teszi értelmezhetővé. A nép ma is varázserőt tulajdonít a farkas gégéjének, s éppen ezért, ha farkast ejt el, annak a gégéjét kiveszi, s megszártva elteszi, majd ezután a méhkas kirepülő nyílásába rakja. Ezen eresztik ki a méheket, hogy ezzel mintegy az ordas bátorságát, szilajságát, falánk-ságát a méhekbe varázsolja.⁵⁷

Mormota (Arctomys alpina)

Ha napjainkban valaki mormotát akarna látni, akkor az illetőnek az ausztriai Schnéebergig kellene utaznia. Mára végleg kipusztult ez az állat, viszont a XVIII. században még a Mátrában őshonos volt. A mormota régi magyar neve *hortyogó egér*. A XIX. század első negye-

53 CSÖRE Pál 1980.186.

54 BALASSA Iván 1989. 163-164.

55 BÁLINT Sándor 1977. I. 508-509.

56 Heves megye földrajzi nevei, 1988. IV. 199.

57 BELEZNAI Zsuzsanna 1986. 249.

58 MÁRTON, Johannes 1823. II. 208.

dében még ismert a volt a régi magyar neve, a *murmutér*. E néven szerepel a mormota Márton János szótárában.⁵⁸

Hód (Castor fiber)

Az eurázsiai hód valaha őshonos volt nálunk. Hazai elterjedését mutatja, hogy 15 olyan helységnevünk van, amely a *hód* névvel kapcsolatos Arad, Bács, Bihar, Csanád, Brassó, Heves, Somogy, Szatmár, Szerém, Temes, Vas és Zaránd megyékben.

Valaha az Alföldön, de a hegyvidéki folyók mentén is nagy tömegben élt ez a rágcsáló, amelyet hatalmas méretekben vadásztak.

Korai előfordulására utal a Gyöngyöshalász-határában Encspusztán 1981-ben rézkori állatcsontok közt találtak hódcsontokat.⁵⁹

A XVIII. században Heves megye északi részén még előfordultak utolsó példányai. Bekölce község 1783–85-ben készült katonai leírásánál, a Heves és Borsod megyét elválasztó Eger-patakot *Hodos bach vel Erlau*, azaz *Hódos* vagy *Eger pataknak* nevezték.⁶⁰ A hódok XVIII–XIX. századi mátrai előfordulására utal Gyöngyöspata recens földrajzi nevei közt a *Monyás-árok*, *Monyás-patak*, *Monyás-völgy*, *Monyás-kút*.⁶¹ Szücsi község recens helynevei közt is ismert a *Monyás-kút* határnév.

Miért volt annyira keresett állat a hód? Vadászták a prémje, a *biber* miatt. Szép gereznája értékes, drága és tartós prém volt. Igen keresett volt a *hódpézsmá*, a *castoreum*, vagy magyar néven *hód monya*. Ez nem más, mint a *hódzacska*, pontosabban ivarmirigyének váladéka. A *castoreum*nak a hód szaglási kommunikációjában van szerepe, s ez lett a veszte, mert az ember gyógyhatásáért fogyasztotta a benne lévő *szalicilszármazék* miatt.⁶² Régebben görcsök ellen, belső gyógyszerként, és ritkán illatszerek készítésénél rögzítőnek használták. A XVI. században különösen méhbajok ellen alkalmazták gyógyszerként. 1553-ban Kanizsai Orsolya, Nádasdy Tamás felesége arra kérte levélben férjét, hogy hozzon neki *hód monyát*. Kanizsai Orsolyáról, a hazai orvos történet számon tartja, hogy sokat kínlódott *uterusával*,⁶³ s ezért kerestette a hódokat. Nagyszében patikájában, 1580-ban kb. 2000 forint értékű *castoreum* volt készletben.⁶⁴

Leginkább a *hódzsír* miatt vadászták. A hódpézsmát = hódolajat szolgáltató hódzacsok mellett található mellékcacsok tartalmazzák. Frissen kenhető, száradás után kemény zsiRADÉK, amely egykoron keresett *sebkenőcs* volt.

Vadászták húsa miatt, amely régente kiváló élelmiszernek számított, különösen a *hód-farkot* kedvelték. A *biberfark* ritka ínycs csemegének számított.⁶⁵

A hódmonyáról még egy szó. Ez a mirigyváladék fontos izgató- és görcsoldó szer volt. Nem véletlenül esett az emberi pusztítás áldozatául. Csíkszentgyörgyön a XIX. században *Monyás Katónak* hívták a férfias természetű nőket, akik a néphiedelem szerint hermafroditák.⁶⁶

A hódot az Árpád-házi királyok korától vadászták – királyi szolgálonépek, a *hodászok* – bőre és szőre, monyája, zsírja miatt. A hód kipusztulását végül is az ember okozta, de nem

59 VÖRÖS István 1982-83. 35.

60 CSIFFÁRY Gergely 1999. a. 23.

61 SUGÁR István 1966. 86.

62 BOZSÉR Orsolya 1999. II. 12. 204.

63 Az *uterus* kifejezés anyaméhét jelent.

64 MAGYARY-KOSSA Gyula 1931. 181.

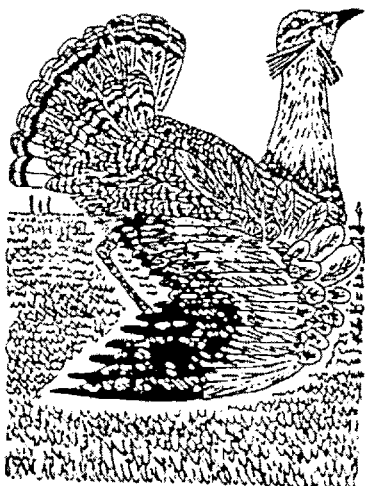
65 CSÖRE Pál 1980. 154.

66 SZINNYEI József 1896. 1475.

a növényvédő szerekkel, mint azt sokan tévesen gondolták, hanem azzal, hogy elpusztították az élőhelyét vagy táplálék hiányt okoztak.

Madárvilág

Túzok (*Otis tarda*)

6. kép.
Túzok (*Otis tarda*)

Ez a madárfaj már őshonos volt a Kárpát medence geológiai múltjában is. A Fejér megyei Polgárdi kőfejtőjében kialakult Szár-hegy barlang, a Kárpát medencében egyedülálló ősmadár maradványok lelőhelye. A közel 5 millió éves csontleletek közt 20 madárfajt azonosítottak, s köztük található a legősibb tűzokmaradványok.

Pannóniai előfordulása feltehetően a római kortól igazolható. Minden valószínűséggel a Plinius említette pannóniai *tetrakanak* nevezett madárfaj a tűzokkal lehet azonos, legalábbis a múlt századi történetírók szerint.⁶⁷

Bár a tűzok az egész Kárpát medencében elterjedt madárfaj volt, mégis a köztudat a magyar alföld jellegzetes madaraként tartja számon. Egy XV. századi útleírás is éppen az Alföldön említi. 1433-ban Bertrandon de la Brocquière leírta Szegednél, hogy sok darvat és tűzokot fognak, s egész piacot látott a madarakkal, azonban megvetően írja róla, hogy igen tisztátlanul készítik, és éppúgy eszik.⁶⁸ Kedvelt eledel volt hazai főuraink körében

is. Gróf Thurzó Imre 1618. évi lakodalmán a vadhúsok közt három tűzokot találunk, a temérdek malac, pulyka, tyúk és más mellett.⁶⁹

Földrajzi nevek közül Szatmár megyében, 1392-ben említenek *Tuzukus* nevű földterületet Meggyes és Tarkán birtokok leírásánál. Erdélyben *vadpóka* volt egyes helyeken a neve. A tűzok régi nevéből neveztek el az 1416-ban, Gyulafehérvár mellett előforduló *Pókafalva*, valamint az 1495-ös oklevélben szereplő Csongrád megyei *Pókaháza* településeket.

Heves megyében a XIX. század utolsó harmadáig gyakori elterjedésű. 1868-ban a következő megyebeli falvak határában számított mindennapos madárnak: Adács, Csány, Domoszló, Heves, Karácsond, Kerecsend, Kömlő és Tarnabod. Az érdekesség, hogy a Mátra lábánál fekvő Domoszló határában is megélt, és a Bükkalji *Kerecsend* környékén is.

A két háború között, 1930-ban csak ritkán előforduló madár, amelyet *Adács*, *Karácsond* és Nagyfüged környékén láthattak. Egy 1997-es adat szerint, Poroszló határában, a dél-hevesi természetvédelmi körzetben néhány példánya megtalálható a tűzoknak.

Vadászata a szakemberek szerint külön művészet. Az Alföldön a múlt században Dévaványa körül úgy vadásztak rá, hogy megvárták az őszi ónos esőket, s az attól elnehezült szárnyú természetes madarat lóról vagy gyalog, ostorokkal egyszerűen összeterelték.⁷⁰

67 ZOLNAY László 1971. 31.

68 SZAMOTA István 1891. 91.

69 RADVÁNSZKY Béla 1879. III. 66-67.

A XX. század elején még természetes élőhelye e fajnak a Csallóköz vidéke, ahol évente 40-50 darabot ejtettek el ebből az egyébként óvatos madárból.⁷¹

Az állatfaj megritkulását elsődlegesen nem a vadászata okozta. A tűzok fogyását a megye középső és déli részeiben az okozta, hogy 1896 körül szinte Magyarországon mindenütt vetésforgóban művelik a földeket, s ezzel minden lehetséges területet mezőgazdasági művelés alá vontak, amivel a természetes élőhelyétől fosztották meg a tűzokokat.

Daru (*Grus grus*)

A daru nevezetes madara volt a magyar múltnak. A darvak időjósok voltak, megéreztek a rossz időt, ilyenkor a szelídített daru szárnyát csapkodva keringett az udvar közepén. A madaraknak ez a tulajdonsága fontos volt honfoglaló eleinknél, akiknél végzetes lehetett az esős, ködös idő csata esetén, mert az íjak megnyúltak, használhatatlanná váltak.

Nem csupán fogyasztották, ahogy azt 1433-ban említi magyarországi utazásánál Bertrandon de la Brocquière leírta, hanem a XVI. századi írásos emlékek szerint szelíd darvak tartásáról is tudunk. A darufiókákat ólban tartották, pálinkába, borba áztatott kenyérral lerészegítették, néhány órára a csőrét a nyakához lekötötték, szárnytollait, lábait összekötötték. Az emberekhez szoktatott daru őrizte a háztáját. Ha jó kedve kerekedett, magát illegetve lépegetett, kis gallyat vett a csőrébe, feldobta és elkapta. Ha idegen fordult be a kapun, csőrét csattogatva adott jelt. Igen éber madár, s jellemző rá, hogy a darucsapatok öröket állítanak mind a táplálkozás, mind pedig az alvás és pihenés időszakára. E tulajdonságát megismerve eleink, mint őrző madarat tartották várakban és kastélyokban. Az egri várban már 1493-96 közt tartottak egy darut, amelyet a vár darujának neveztek. Ez egyszer el is szabadult és kirepült, s a kovácsnak sikerült elfognia, melyért Eösy György provizor 6 dénár jutalmat adott.⁷² 1580-ban, az egri várban még mindig tartottak darut.

A XIX. században az Alföld majd minden parasztudvarán tartották, mint őrző állatot, olcsóbb volt, mint a kutya, nem riasztgatta, bántotta a baromfiakat. Hasonló okok miatt tartották hazai vadaskertjeinkben és fácánosainkban a szelíd darvakat.

Tiszanána 1682. évi urbáriumuma szerint a jobbágyok „Két darut tartoznak hozni időnként, vagy az árát”. Egy másik, 1696 körüli urbárium szerint az egri püspöknek két darab darut, vagy annak az árát, 7 frt 20 dénárt voltak kötelesek fizetni.

A madár a megye Tisza menti falvaiban honos volt a századfordulóig. A nagy vízrendezések, lecsapolások következtében természetes élőhelyei megszűntek Magyarországon. A

7. kép.
Daru (*Grus grus*)

70 ZOLNAY László 1977. 95.

71 BOROVSZKY Samu Én. 298.

72 KEREZSY Jenő 1910. 73.

XX. század elején még költött hazánkban. Utolsó fészkelését az 1910-es években a Balaton menti Fonyódi-berekben jegyezték fel. A lecsapolásokkal költési lehetőségei megszűntek, azóta csak átvonul, elsősorban az ősi vándorútnak számító Tisza-vonal mentén. Napjainkban a Hortobágy, Hajdúság területén évente 50–70 000 daru tartózkodik. Megeszi a tarlógabonát, de megy a kalászosokba is. Egy madár napi szemestermény-fogyasztása 30-35 dekára becsülhető.

A Közép-Tisza menti víztározó, más mesterséges tavak létezése folytán az ornitológusok várakozásai szerint visszatelepülése, ezzel állandó hazai jelenléte várható néhány éven belül. Ha minden igaz, ez esetben újra feltűnhet a dél-hevesi tájakon is.

Császármadár (*Tetrastes bonasia*)

8. kép.

Császármadár (*Tetrastes bonasia*)

A császármadár az egyetlen fajdféle, amely hazánkban, a Mátrában és a Bükkben is előfordul. Óvatos, nehezen becserkészhető madár, s ezért ritka az olyan természetbarát, aki elmondhatja, hogy látott közülük akár egyet is.

Ízletes húsa miatt nagy becsben állt. Az 1504. évi Ulászló-féle törvény a vadászatot a jobbágyoknak megtiltja. Ez a tilalom nem érvényesült, már csak azért sem, mert az urbáriumok tanúsága szerint, éppen a jobbágyok voltak kötelesek a földesúrnak császármadarat – vagy helyette néha foglyot – szolgáltatni.

A császármadár elnevezés csak a XVI. században bukkan fel, 1504-ben, éppen II. Ulászló törvényében: „*Fasianorum et Cesareorum vulgo Chazar madara*” néven említik. Calepinus szótára szerint: *Attagen* = Tsászár madár. Szikszai szótára 1590-ben a fácánnal keveri össze, amikor egyenlőség jelet tesz a „*Phasianus = Attagen = Fácán*” nevek közé.⁷³

Az urbáriumokban országszerte előfordult a XVI–XVII–XVIII. századi szolgáltatások közt. 1648-ban a Bereg megyei *Serbove* vagy *Serbovec* falu lakóinak, viszont a szentmiklósi uradalomban még a kenézeknek is kellett 2 császármadarat adni.⁷⁴

A császármadár a középkortól az úri asztalokon felkínált ételcsemegék egyike. Gróf Thurzó Zsuzsánna lakodalmára, amelyet 1603. április 20-án, s a reá következő napokon Bicsén tartottak, 526 darab császármadarat kellett az uradalom jobbágyainak beszoolgáltatni.⁷⁵

Heves megyei urbáriumokban Pétervárára 1747-ben a helybeliek 12 császármadarral adóztak. Szilvásváradon a jobbágyoknak 1747-ben 8, míg 1770-ben 12 darabot kellett évente Keglevich grófnak beszoolgáltatni. A császármadár szerepel még Bátor, Bekölce, Bükkszenterzsébet 1770. évi urbáriumának a kötelezettségei közt. A Mátrában 1868-ig még

73 CSÓRE Pál 1980. 159.

74 MAKSAJ Ferenc (Szerk.) 1959. 533.

75 Ezen kívül 36 ökör, 118 borjú, 100 öreg bárány, 58 fiatal bárány, 119 malac, 33 ő, 185 nyúl, 381 kappan, 785 tyúk, 420 lúd, 130 apró madár, 1600 pisztráng, 200 menyhal és sok más is szerepelt a beszoolgáltatandó javak közt. – RADVÁNSZKY Béla 1879. III. 56.

mindennapos madárnak számított. A Mátrában 1961-ben és 1997-ben is felbukkant. A Bükk területén az 1980-as évek elején szintén ritkán fordul csak elő.

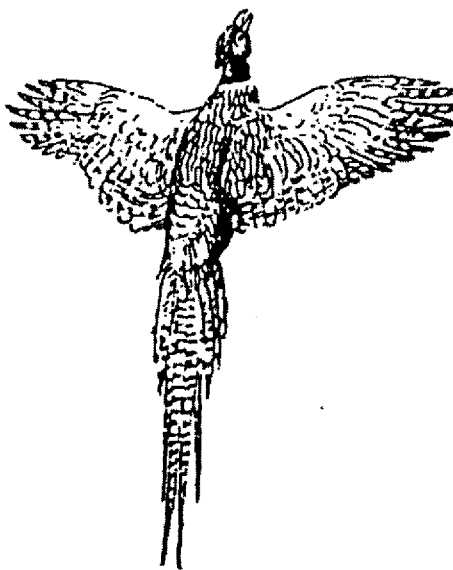
E madárfaj egy 1976-os felmérés szerint, az Északi Középhegységben 3 nagyobb területű gócponton élt, így a mátrai, a bükki és a sátorhegyi körzetben, mindenütt a bükkösök zónális területén. A bükk barkája és rügye fontos tápláléka e madárnak. Az egyre fogyó állomány megmentésére már 1979-ben javasolták, hogy a Mátrai Tájvédelmi Körzet területén létesüljön egy császármadár telep, ahol a mentett fészkek fiókait 100 napos korukig nevelik, majd a megerősödött fiatalokat visszajuttatják természetes élőhelyeikre.⁷⁶

A XIX. században még vadászták, az utóbbi évtizedekben a száma igen megfogyatkozott, s jelenleg szigorúan védett. A császármadár állományra az utóbbi évtizedekben a legnagyobb veszélyt az elszaporodott vaddisznók kártétele jelenti. A XIX-XX. századforduló táján bekövetkező császármadár állomány csökkenés kapcsolatban van a vaddisznó eredeti, optimális élőhelyei nagy részének a megszűnésével. A Tisza szabályozásával ui. eltűntek a vaddisznó eredeti élőhelyeit nyújtó ártéri erdők, mocsarak, s e nagy alkalmazkodó képességű vadfajunk a XIX. század második felében szinte inváziószerűen vonult fel a Tisza térségéből északra, a hegyvidék erdeibe, ahol eredetileg csak kis számban fordult elő.⁷⁷

Fácán (*Phasianus colchicus*)

A közismert fácán (*Phasianus colchicus*) Kis-Ázsiától Mandzsúrián, Dél-Kínán át Japánig terjedő hatalmas területen él. Valamennyi földrészre, így Európába is betelepítették. Az itt élő örvösfácán vagy vadászfácán a betelepítésben fő szerepet játszó 4 faj kereszteződéséből létrejött forma.

A fácánról már sokan kimutatták, hogy kisázsiai eredetű madárfaj, és már az ókorban elterjedt Európa egy részében. Ennek alapján feltételezik, hogy a fácánt a rómaiak hozták be Pannóniába. Miután azonban már a rómaiknál zárt helyen tartott vad volt, nem valószínű, hogy a népvándorlás korában el tudott volna itt szaporodni. Legrégibb írásbeli adata a Kárpát-medencei előfordulásáról Szamota oklevél-szótára szerint 1457-ből való: „*Supra Silvam Facyanberek*” nevezik. Ezek szerint ez a legelső utalás egyben megadja, hogy *fácános kertben* tartották, s valószínűsíti középkori hazai betelepítését. Ritkaságát jelzi, hogy Beatrix királyné 1488-ban a ferrarai hercegnek küldött fácánokat kedveskedésül. Bonfini szerint Budán a királyi parkban lévő madaras kertben is volt, amelyet vasháló vett körül. Oláh Miklós szerint a csepeli vadaskertben is tartottak fácánokat. A madár jelentőségét mutatja az 1504.

9. kép.

Fácán (*Phasianus colchicus*)

76 CZÁJLIK Péter 1978-79. 108-109., 127.

77 CZÁJLIK Péter 1978-79. 126.

évi Ulászló-féle törvény, amely tiltja a jobbágyoknak a vadászatát. 1489-ben Estei Hippolit esztergomi udvarába, az érsek Naszvadon és Gután felállított fácánkertjei szolgáltatták az ingyencsésnek számító madarat.

Hódoltság alatti és utáni elterjedését a régi Magyarországon nagy számban létesült egyházi és világi uradalmi *fácánkertek* nagyban elősegítették. Így történt ez Heves megyében is. Ilyenek voltak Aldebrőn, Átányban, Erdőtelken, Füzesabonyban, Hatvanban, Heréden, Hevesen, Kerecsenden, Kömlőn, Nagytályán, Parádon, Sirokon, Tarnamérán, Tarnaörsön, Tiszanánán. Összesen 15 Heves megyei fácánkert létezett a XVIII. század eleje és a XX. század eleje közti időszakban.

A fácán húsából kitűnő ételek készíthetők. A fácánból készült ételek egyikének, a *szegfűves lével készült fácán* receptje, egy XVI. századi végi szakácskönyv szerint a következő: *“Bort forralj meg, ha vér vagyon tölts hozzá, ha pedig nincsen diót törj meg és tölts ecetet reá, kenyér szeletöt, és szűrd meg, aztán hogy megszűröd, vess mézet, borsot, fahéjat, tengeri szőlöt,”* hagymát vágj bele és főzd szépön. A vadhússal szintén ilyen módon cselekdjél mindönképpen, hanem hogy csak a mondottat vessed ebbe, és benne főzzed, mert ennek ez az ő tisztossége.”⁸⁰

Sólyomalkatuák

10. kép.

Kabasólyom (Falco subbuteo)

1946-ban Legányi Ferenc egeri természetbúvár írt le Eger határában egy kistermetű sólyomfajtát. Megfigyelései szerint e madár a Nagy- és Kiseged parlagjának bokrain fészkel. E madár a tojásait vagy a pusztta földön, vagy lengő ág végén lévő kezdetleges fészkekbe rakja. Az egriek *kis kabának* hívták ezt a madarat, amely sok kis énekesmadarat és verebet elfogyaszt.⁸¹ Valaha máshol is megvolt ez a ragadozó madár. *Kaba* (Hajdú-Bihar megyében) 1365-ben már létező település, erről vette a nevét. Ami még érdekesebb, a napjainkban Türkevéhez tartozó *Kaba* településnév már 1213-ban előfordul a Várad Regestrum bejegyzései között, s a településrészt ma szintén *Kiskabának* nevezik.⁸² 1808-ban Lipszky János helynévtárában *Kis-Kaba* nevű prédiom Biharban, és az előbb említett Kunságban is található.⁸³

Egerben külön városrész a *Sólyom utca* vagy *Szabadhely* nevű terület, akiknek lakói futárszolgálatlalt tartoztak a XVI. században a várnak. Ezek szabadosok, olyan kiváltságosak, akik ősei a püspökség alapítása idején a püspök *sólymárai*, szolgáltató népei lehettek.

78 CSÖRE Pál 1980. 159.

79 A török szőlő kifejezés az egykori tengeri vagy törökbúza = kukorica jelentésének az analógiája alapján elképzelhető, hogy a török szőlő, s a tengeri szőlő szavak azonos értelműek. Ha ez igaz, akkor viszont a tengeri szőlő a ribizlivel azonos. A tengeri szőlő ugyanis a ribizli egyik régebbi magyar neve volt, a borfüge és a veres szőlő mellett. —A magyar nyelv történeti etimológiai szótára, 1976. III. 412.

80 RADVÁNSZKY Béla 1879. III. 741.

81 KOLACSKOVSKY Lajos 1946. 170.

82 KISS Lajos 1978.

83 LIPSZKY, Johannes 1808. 281.

A XVI. században Estei Hippolit, mint egri püspök, unokaöccsének, Federico Gonzaga mantovai hercegnek egyszerre tíz egri sólymot küld levél kíséretében. Ebben leírja, hogy a sólymokat nem kis vízimadaruknak, hanem nagy vízi szárnyasoknak, gémnak, darunak, hattyúnak, valamint nyulak elejtésére idomították. Feljegyezték e sólymokról, hogy volt olyan köztük, amely egyszerre két vadludat is megfogott.⁸⁴

Egerben solymászatra alkalmas hely volt a mai strand környéke, ahol a természetes melegvíz-források télen sem fagytak be, s a vizek környékén, télen is nagyszámú vízimadár élt. Feljegyezték, hogy II. Lajos király Egerben járt 1520-ban, s a gyermek király a várfelügyelő Süveges Benedek betanított sólymáért 40 000 forintot adott.

Igen korai adatok vannak a Mátra sólymainak létezésére. Erről tanúskodik a mai Gyöngyössolymos település neve, amely királyi solymászok faluja volt az Árpád korban. Domoszló települést is királyi solymások lakták, ifjabb István király – a későbbi V. István – Várkonyban, 1263-ban kiállított oklevele szerint.⁸⁵

A XV. századi Heves megyei solymászkodás érdekes emléke, az a Nagytálya határában földből előkerült ezüst övcsat, amelyet 1900-ban a Magyar Nemzeti Múzeum vásárolt meg Bartalos Gyula egri kanonoktól. A jeles régiség gyűjtő 500 forintért vált meg a nőalakot vadászólyommal ábrázoló tárgytól.⁸⁶

A korai középkorban a leghatékonyabb vadászati módszer volt, a lovakkal, kutyákkal, s idomított sólymokkal, továbbá a nagyszámú hajtóval végrehajtott vadhajtás.

Balassi Bálint a költő, kitűnő solymász volt, jó paripái, derék idomított sólymai, és ügyes vadászebei voltak. Ezért nem véletlen, hogy meghihlették a vidék sólymai, amikor ezt írta egyik versében:

*Immár sólymocskádat
kedves madárkádat,
mit kezeden hordoztál,
s kőfiummal varrott,
kalárisokkal rakott
lábzsínóron tartottál
Bocsásd el békével
Szegényt, hadd menjen el,
Reá ne haragudjál”*

* * *

Zárógondolatként annyit, hogy a történeti ökológia, de valamennyi a környezeti változásal foglalkozó tudomány mai legnagyobb problémája, hogy a folyamatok irreverzibilisek-e vagy nem, azaz megfordíthatók-e a tendenciák vagy sem. A fenntartható fejlődés hívei szerint a válasz igen. Az ellenzők szerint nem, mert túl későn fogtunk hozzá, s vettük észre az emberi beavatkozás következményeit. Véleményem szerint talán még semmi sem késő, ha figyelembe vesszük a természet túlélési effektusát és azt nem becsüljük le.

E rövid írásomban csak néhány részletét tudtam felvillantani a régi élővilágnak, az állatfajok változásainak, s a fajok eltűnésének folyamatát. Egy sor állatfaj kimaradt, csak azt remélhetem, hogy sikerült az érdeklődésüket felkelteni a téma rendkívüli érdekessége iránt.

84 ZOLNAY László 1971. 213.

85 GYÖRFFY György 1987. III. 79.

86 DERCSÉNYI Dezső–VOIT Pál 1978. 403–404.

Irodalom

A magyar nyelv történeti etimológiai szótára.

1976. III. kötet. Főszerk.: Benkő Loránd. Bp.

ANDRÉSI Pál

1996. Cselekvő természetvédelem. Szeged.

BALASSA Iván

1989. A határon túli magyarok néprajza. Bp.

BARCSAY László

1997. január 17. Hódok az üzleti életben. = *Élet és Tudomány*, 83-85.

BÁLINT Sándor

1977. Ünnepi kalendárium I. Bp.

BELEZNAI Zsuzsanna

1986. Falucsúfólók Eger vidékén. = *Agria*, XXII. Eger. 321-271.

BOLDOGH Sándor-SALAMON Gábor-Sz. Tóth Erika

1999. Az Aggteleki Nemzeti Park. = A Gömör-Kishonti Múzeumegyesület Évkönyve (1995-1997). II. évf. Rimaszombat. 41-49.

BOROVSKY Samu (szerk.)

1909. Heves vármegye. Bp.

Én. Pozsony vármegye. Bp.

BOZSÉR Orsolya

1999. február 12. A gemenci hódok nyomában. = *Élet és Tudomány*, 204-206.

BÖKÖNYI Sándor

1958. A Tiszaluc-dankadombi bronzkori telep gerinces faunája. = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve II. Miskolc. 19-39.

CSIFFÁRY Gergely

1999. a. „Egyszer volt, hol nem volt...” (Időjárási események, elemi csapások, ember – és állatjárványok, és történeti ökológiai adatok Heves megyéről.). Eger, a. Kézirat. 1-285. lap.

1999. b. A XVIII-XIX. századi uradalmi serfözés Heves megyében. = Csiffáry Gergely-Dóka Klára (szerk.): *Tanulmányok a kézműipar történetéből*. Veszprém. b. 109-131.

CSÖRE Pál

1980. A Magyar erdőgazdálkodás története. Középkor. Bp.

2000. A magyar vadászat története 1848-ig. = Oroszi Sándor (szerk.): *A magyar vadászat ezer éve*. Emlékkülés. Bp. 21-36.

CZÁJLIK Péter

1978-79. A császármadár – *Tetrastes bonasia* (L.) – az Északi Középhegységben. = *Folia Historico-Naturalia Musei Matraensis*. A Mátra Múzeum Természetrajzi Közleményei. 5. Gyöngyös, 107-134.

DERCSÉNYI Dezső-VOIT Pál (szerk.)

1978. Heves megye műemlékei. Bp. III. kötet.

ENDREI Walter

1989. Patyolat és posztó. Bp.

FARAGÓ Sándor

1989. A farkas (*Canis lupus* Linné) 1920-1985 közti előfordulása Magyarországon. = *Folia Historico-Naturalia Musei Matraensis*. A Mátra Múzeum Természetrajzi Közleményei. 14. Gyöngyös. 139-164.

- GYÖRFFY György**
 1987. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Bp. I-III.
 1998. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Bp. IV.
 1988. Heves megye földrajzi nevei. Az gyöngyösi járás. Hatvan és környéke. Eger. Közzétette: Pelle Béláné. Szerk.: Végh József-Ördög Ferenc-Papp László. Bp. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 181.
- HORVÁTH Géza**
 1923. március-április. Kihalt és új állatfajok Magyarországon. = Természettudományi Közlöny. 65-76. LV. kötet. 804. füzet.
- ILON Gábor-UGHY István**
 1995. Bevezetés a Kárpát-medence régészetébe. Pápa.
- JANKOVICS Miklós**
 1967. A szarvasmarha eredete és hasznosítása. = Agrártörténeti Szemle, 1-2. sz. 420-431.
- KELETI Károly**
 1873. Hazánk és népe a közgazdaság és társadalom statistika szempontjából. Bp. Kiadó Ráth Mór.
- KEREZSY Jenő**
 1910. Bakócz Tamás egri püspök udvartartása és egyházmegyéje. Erzsébetváros, Művelődéstörténeti Értekezések 39.
- KISS Lajos**
 1978. Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp.
- KOLACSKOVSZKY Lajos**
 1946. Adatok a Bükk hegység és környéke tereptani, történelmi, régészeti, néprajzi és természetrajzi megismeréséhez. Kézirat. Eger, Dobó István Vármúzeum, Egri Néprajzi Adattára 939-69.
- KOVÁCS Béla (összeállította)**
 1991. Magyarország történeti statisztikai helységnévtára. 1. Heves megye. Bp.
- LIPSZKY, Johannes**
 1808. Repertorium locorum objectorumque... Hungariae. Buda.
- MAKSAY Ferenc (szerk.)**
 1959. Urbáriumok XVI-XVII. század. Bp.
- MÁRTON, Johannes**
 1823. Deutsch-Ungarisch-Lateinisch Lexicon. Wien. I-II.
- MONTEDEGOI ALBERT Ferenc**
 1868. Heves és Külső-Szolnok törvényesen egyesült vármegyék leírása. Eger.
- NYÁRY Albert**
 1872. Hyppolit-kódexek. = Századok. 287-305.;355-376.
- OROSZI Sándor**
 1996. Vadfajokból védett állatfajok. Bp. Erdészeti Közlemények. XXI. kötet.
- RADVÁNSZKY Béla**
 1879. Magyar családélet és háztartás a XVI. és a XVII. században. Bp. III.
- SOLTI Béla-VARGA András**
 1889. Hiúz (*Lynx lynx* Linné) adatok az Északi Középhegységből. = Folio-Historico Naturalia Musei Matraensis. A Mátra Múzeum Természetrajzi Közleményei. 14. Gyöngyös. 156-170.

Cs. SÓS Ágnes

1976-78. Kövecses-Ausgrabungen Anhang: Vörös István. Bp. 1984. Régészeti Füzetek Ser II. N° 24.

SUGÁR István

1965. Gyöngyöspata földrajzi nevei. Gyöngyös. A Mátra Múzeum Füzetek 9.

SZABÓ JÁNOS Győző

1974. Árpád-kori falu és temetője Sarud határában. Az Egri Múzeum Évkönyve. XI-XII. Eger, 21-73.

SZAMOTA István

1891. Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. Bp.

SZINNYEI József

1896. Magyar tájszótár. Bp. I. kötet. X. füzet.

VÖRÖS István

1982-83. Gyöngyöshalász-Encspusztá késő rézkori telep állatcsontlelete. = AGRIA XIX. Eger. 35-62.

ZOLNAY László

1971. Vadászatok a régi Magyarországon. Bp.

ZOLNAY László

1977. Kincses Magyarország. Középkori művelődésünk történetéből. Bp.

Gergely Csiffáry

Die Angaben der seltenen Tierarten des Nördlichen Mittelgebirges in den historischen Dokumenten

Die Quellen der Geschichte bedeuten nicht nur für die Sozialwissenschaften eine unerschöpfliche Fundgrube, sondern sie können mit ihren Angaben auch zu den Naturwissenschaften und besonders zur Erkenntnis der früheren Natur beitragen. Es werden von dem Historiker-Autor einige von den im Nördlichen Mittelgebirge, in erster Linie in der Bükk und in der Mátra einheimischen zu unseren Tagen ausgestorbenen oder gefährdeten Tierarten demonstriert. Das Studium ist keine trockene, streng naturwissenschaftliche, sondern zunächst eine kulturgeschichtliche Abschreibung. Die aus verschiedenen Bereichen der Wissenschaft (Geologie, Archäologie, Geschichte, Ethnographie, Sprachwissenschaft, Gastronomie, Medizin) gesammelten Kenntnisse weisen aus der früheren Tierwelt des Gebietes ein Dutzend kontinentaler Säugetiere und Vogelarten vor.

Der größte Teil des Karpatenbeckens wurde von dem Menschen im Laufe seiner Tätigkeiten zur Kulturlandschaft umgewandelt, wo nur auf inselartigen Orten, innerhalb der Zonen der Nationalparks und Naturschutzgebieten die Flora und Fauna ein ungestörtes Heim finden können. Während der Jahrhunderte verschwanden Tierarten für immer infolge der Jagd, der Verbreitung der bebauten Felder, der Arbeiten der Flussregulierung und der Gewässerregelung, des Baus der Ortschaften und Straßen; sie wurden seltener oder kamen zu den Arten, die vom Aussterben bedroht sind.

Die wichtigste Frage der historischen Ökologie und aller sich mit Umweltveränderung beschäftigenden Wissenschaften ist heute, ob die Vorgänge irreversibel sind oder nicht, also ob die Tendenz umkehrbar ist. Die Freunde der aufrechtzuerhaltenden Entwicklung sind

der Meinung, die Antwort ist ja. Die Gegner meinen, nein, weil man zu spät damit anfing und zu spät die Folge der menschlichen Eingriffe bemerkte. Die menschliche Verantwortung und die Fähigkeit zum Überleben der Natur in Betracht zu ziehen ist noch nichts zu spät ...

CSIFFÁRY GERGELY
Heves Megyei Levéltár
H-3300 Eger
Mátyás király u. 62.